

Prosvjetiteljska uloga književnog djela Edhema Mulabdića

Sažetak

Autor članka analizira romane *Zeleno busenje* (1898) i *Nova vremena* (1914), zbirku pripovjedaka *Na obali Bosne* (1900) i druge tekstove Edhema Mulabdića kroz njihov angažman na afirmaciji školovanja, društvenog i ekonomskog progresa te interkulturalnosti. Mulabdić je nastojao na sve načine u svojim književnim djelima spojiti „srce i um“, Istok i Zapad, ali i afirmirati interkulturalni model kroz saradnju s drugim južnoslavenskim narodima. U književnim tekstovima promovirao je univerzalne etičke vrijednosti, emancipatorske ideje i obrazovanje, bosanski jezik te rekontekstualizaciju islama, a njegove su ideje snažno utjecale na šire narodne slojeve.

Ključne riječi: Edhem Mulabdić, prosvjetiteljstvo, odgoj, književnost, preporod, tradicija, evropeizacija, interkulturalnost

1. Uvod

Iako veliki broj teoretičara smatra da recipijenti (čitaoci) primarno ne utječu na nastanak i razumijevanje književnosti, tj. da književnici ne pišu pod pretpostavkom o zamišljenom (implicitnom) čitaocu kako bi formirali i oblikovali njegov svjetonazor, ipak se još od antičkog poimanja pjesništva može pratiti misao o povezanosti književnosti i samih recipijenata (čitalaca). Platon je taj utjecaj smatrao štetnim pa je pjesnike izmjestio iz svoje idealne države, dok je Aristotel u

svom djelu *O pjesničkom umijeću* istakao upravo tu katarzičnu (odgojnu) funkciju književnosti, odnosno njen pozitivni moralni učinak na čitaoca.

Na osnovu tog Aristotelovog stava kasnije su se u književnoteorijskom mišljenju razvili mnogi pristupi o katarzičnom djelovanju književnosti u smislu pročišćenja, odnosno oplemenjivanja ljudske osjećajnosti. Tako su se od 80-ih godina 20. stoljeća do danas pojavili različiti oblici etičke kritike (M. Nussbaum, R. Rorty, E. Levinas, G. Marshal, J. Hills Miller), koji u vremenu globalne dehumanizacije, neoliberalnog kapitalizma i potrošačkog društva pokušavaju vratiti značaj i ulogu književnosti i humanistike, posebno kada govorimo o formiranju čitaočevih emocija, saosjećajnosti te prihvatanju različitosti u društvu.

U okviru savremenih tumačenja književnosti 20. stoljeća važnu ulogu u razumijevanju uloge čitaoca imali su fenomenolozi Edmund Husserl, Roman Ingarden i Gaston Bachelard, koji navode da je proces čitanja ustvari oživljavanje teksta i da knjiga tek tim činom dobija svoj puni smisao i egzistenciju. Predstavnici estetike recepcije (Hans Robert Jauss, Wolfgang Iser i Stanley Fish) smatraju da je cjelokupna povijest književnosti ustvari stalni proces čitanja i proizvodnje smisla koji zavisi od *horizonta očekivanja* (čitalačkog iskustva i književnog obrazovanja) samih čitalaca i književnih kritičara. Čitanje je, kako oni tumače, u isto vrijeme i konkretizacija *mjesta neodređenosti* (ono što nije izrečeno) u književnom tekstu ali i proširivanje vlastitih spoznajnih, moralnih i intelektualnih mogućnosti.

U kontekstu zapadnoevropske književnoumjetničke prakse, prosvjetitelji su u 17. i 18. stoljeću isticali važnost odgoja i obrazovanja jer su smatrali da se čovjek rađa po prirodi dobar i da mu je duša čista kao neispisan list papira (*tabula rasa*) te da od životnih iskustava, društva u kojem se kreće, obrazovanja, a posebno od literature koju čita zavisi čime će taj list biti ispisan, tj. kakav će postati. Racionalno i kritički, u skladu s ličnim uvjerenjima i shvatanjima, donosili su zaključke o životu čovjeka, prirodi i svijetu koji ih okružuje. Takva književnost koja racionalno posmatra svijet i govori o mogućnosti i potrebi civilizacijskog progressa, određena Dekartovom krilaticom: „Mislim, dakle postojim“, koja ima namjenu da pouči i odgoji svoje čitaoce naziva se prosvjetiteljska ili didaktična.

Svoja promišljanja o značaju književnog teksta za obrazovanje, odgoj i oblikovanje svijesti kod čitalaca, ali i definiranje i redefiniranje identiteta kako *individue*, tako i jednog naroda iskazivao je u svojim djelima Edhem Mulabdić, najznačajniji bošnjački prosvjetitelj među književnicima i najuspješniji književnik među prosvjetiteljima. Zajedno sa grupom progresivnih bošnjačkih intelektualaca tog vremena (Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Safvet-beg Bašagić i Osman Nuri Hadžić) vjerovao je u moć književne riječi pa je nastojao svojim djelima poučavati ali i čuvati tradicionalne orijentalno-islamske vrijednosti tako što će ih prilagoditi novom društveno-historijskom kontekstu, latiničnom pismu i poetikama zapadnoevropskog kulturnog kruga.

2. Mulabdićevo razumijevanje austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine

Dolazak nove austrougarske vlasti u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine prema odlukama Berlinskog kongresa predstavlja ne samo društveno-političku promjenu nego i prelazak na jedan sasvim novi model kulture, obrazovanja, pismenosti i književnosti. Takva iznenadna promjena izazvala je među bošnjačkim stanovništvom i vođstvom podijeljena mišljenja. Jedni su svoje stavove zasnivali na emocijama, ne analizirajući šira globalna kretanja, govoreći kako sultan može dati Stambol, ali ne i Bosnu, pa su se zalagali za otpor Austro-Ugarskoj, te su u prvom periodu okupacije s prezirom i ogorčenjem posmatrali novu kulturu. Drugi su smatrali da takva društvena i kulturna promjena predstavlja prepreku za svaki dalji napredak pa su, razočarani i nesvjesni svog nacionalnog i kulturnog identiteta, odlazili u Tursku, gdje potomci nekih bošnjačkih porodica i danas žive i govore bosanski jezik, ili su se šutke povlačili iz društvenog života čekajući da se „stari vakat“ vrati. Treći su pak, objektivno sagledavajući okolnosti u kojima se Bosna i Hercegovina nalazi, smatrali da treba razumjeti novu austrougarsku vlast kao neminovnost te, prihvatajući sve ono korisno, pogotovo u oblastima nauke i umjetnosti, obogatiti i afirmirati vlastiti kulturni identitet te tako sačuvati položaj Bošnjaka i Bosne i Hercegovine.

Ta etno-nacionalna i kulturološka svijest se, bez obzira na četiri stoljeća vladavine Osmanlija, kod Bošnjaka nije gasila, a može se pratiti kako kroz usmenu književnost, tako i kroz književnost na orijentalnim jezicima, krajiška pisma i alhamijado/bosnevijsku literaturu, a njena stvarna politička kulminacija dogodila se nekoliko desetljeća prije austrougarske okupacije, kada su se bosanski ajani 1831. godine pod vođstvom Husein-kašpetana Gradašćevića suprotstavili sultanu tražeći autonomiju. Odgovor centralne vlasti u Istanbulu bio je surov pa je pobuna, uz pomoć domaćih izdajnika, ugušena likvidacijom njenih pristalica 1832. godine. Konačni slom preostalih ajana desio se 1850. godine, kada je novi osmanski vojskovođa Omer-paša Latas za godinu dana „praktično dokrajčio i uništio one političke snage koje su stoljećima predstavljale politički narod u historiji Bosne i Bošnjaka“.¹

Bez obzira na takav agresivni odnos centralne vlasti prema Bosni, s tragičnim posljedicama, i dalje je bilo mnogo onih koji su pod utjecajem četiriju stoljeća vladavine Osmanskog carstva i zajedničke pripadnosti islamu sebe smatrali dijelom Orijenta pa su se zajedno s povlačenjem stare uprave iseljavali u Tursku. Međutim, kao „proizvod jednog sloja koji se prema događanjima postavio svjesno i zabrinuto“,² bošnjački književnici u doba preporoda doprinijeli su da se

1 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* (Sarajevo: Preporod, 1998), str. 336.

2 Maximilian Braun, *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2009), str. 7.

reafirmira i prezentira vlastiti identitet. Jedan od najzaslužnijih za afirmaciju kulturnog pamćenja i tradicije u prvoj polovini 20. stoljeća svakako je Edhem Mulabdić, kao autor prvog bošnjačkog romana *Zeleno busenje* (1898), jedan od osnivača prvog političkog lista *Bošnjak* (1891. godine) i književnog časopisa *Behar* (1900. godine), kulturnih društava Gajret (1903) i Narodna uzdanica (1923. godine) i poslanik u Narodnoj skupštini Jugoslavije (1923, 1925. i 1927) s liste Jugoslavenske muslimanske organizacije.

Dode nekakv osmanlijska, nema baš kakvih velikih nauka, ali nama se on tako proda i tako nam zabaje oči, da mi pred njim stojimo drščući, a za što? (...) Za što i mi ne bismo naučili, pa gospodarili sami sebi, zar mi nijesmo ovdje preči, nego li kakav predrti Anadolac?³

Mulabdićevu borbu za nacionalni i kulturni identitet i opstanak u okvirima Austro-Ugarske monarhije a kasnije i Kraljevine Jugoslavije najbolje opisuju ove riječi mladog Smailbega iz duže pripovijetke *Nauka i zgodna*, kao i jedna misao njegovog junaka Alijage iz pripovijetke *Na sijelu*: „Prije se bilo silom, danas majstorlukom; s toga danas junaka ne rađa majka, već odgaja škola“,⁴ te mnogih drugih likova koji afirmiraju didaktičku osnovu njegovog književnog djela. Dakle, umjesto na epsko-romantičarskoj osnovi koja govori o slavnoj prošlosti i strahu od Drugog, ideji koja je posebno na južnoslavenskim prostorima u 19. stoljeću ali i kasnije bila dominantna, Edhem Mulabdić je svoja djela zasnivao na humanizmu, prosvjetiteljskom realizmu i interkulturalizmu.

Oružani otpor Austro-Ugarskoj smatrao je besmislenim i štetnim za cjelokupni narod imajući u vidu realan odnos snaga i činjenicu da „je ova zemlja međunarodnim ugovorom prešla iz ruku jednoga cara u ruke drugoga“,⁵ a naivnim je poimao i uvjerenje „tvrdokoraca“ u pomoć Turske i povratak „starih vremena“ jer je sam sultan na Berlinskom kongresu „dao Bosnu“ ne pitajući Bošnjake. Tako je jasno već na samom početku uočavao kako se život Bošnjaka razvija u dva pogrešna pravca, od kojih je „jedan aktivan i bujan u rasipanju, a drugi tih, miran i indiferentan prema savremenim potrebama“.⁶

Slika harmoničnih komšijskih odnosa između Mehmed-efendijine porodice i njihovog kmeta Lazara u romanu *Zeleno busenje*, te zajedničkog života pripadnika različitih konfesija, aga i kmetova u pripovijetkama *Kumovi* i *Aga i kmet* u vremenu izraženih kolonizatorskih i iredentističkih ideologija koje su nastojale

3 Edhem Mulabdić, „Nauka i zgodna“, *Bošnjak*, 3:39 (1893), str. 1.

4 Edhem Mulabdić, *Na obali Bosne* (Mostar: Islamski centar Mostar, 1998), str. 128.

5 Edhem Mulabdić, „Jedna šezdesetogodišnjica“, *Narodna uzdanica*, 6 (1938), str. 188.

6 Edhem Mulabdić, „Iz autobiografije (povodom proslave četrdeset-godišnjice moga kulturnog rada)“, *Novi behar*, 4:22 (1930/31), str. 327.

razoriti bosanski kulturni mozaik najbolji su primjeri interkulturalne vizije Bosne i Hercegovine. Povijesni usud i stalna promjena vlasti i namjesnika koji ne mare za život običnog bosanskog čovjeka i njegovu borbu za egzistenciju doprinijeli su da junaci njegovih proza usvoje narodnu mudrost: Drvo se na drvo nasloni, a čovjek na čovjeka⁷ i pretoče je u životnu praksu. Mulabdić će plodonosni susret monoteističkih religijskih tradicija, kultura Istoka i Zapada u Bosni promovirati kao njenu posebnost i suštinu, što će ostati njena kulturološka vrijednost do danas.

Kod nas u našoj narodnoj državi, gdje treba da živimo zajedno, a podijeljeni na nekoliko raznih vjera, sveta je dužnost svakoga iskrenog patriote da u svakom pogledu i u svakom slučaju propovijeda i propagira vjersku snošljivost. Čovjek se ne mora odreći i zanemariti svoje vjere i njezinih odredaba, a da opet i tuđu poštuje. Trebamo znati da vjera ima glavni cilj oplemenjavanje čovjeka, a ne da usađuje mržnju prema drugim ljudima.⁸

Prema tome, u vremenu kada se formiraju moderne evropske nacije i dešavaju nacionalni pokreti kod Južnih Slavena na osnovi orijentalizma i epskih narativa, bošnjački književnici preporodnog doba, među kojima značajno mjesto zauzima Edhem Mulabdić, reafirmirajući svoju tradiciju u njoj samoj pronalaze imperATIVE stalnog traganja za znanjem te višestoljetnu bosanskohercegovačku praksu zajedničkog življenja i tolerancije. Osim toga, na konkretnom međuknjiževnom nivou pisci različitih etno-nacionalnih pripadnosti sarađuju i zajedno objavljuju u književnim časopisima tog vremena, za što je najbolji primjer poznati književni dvojac Osman – Aziz (Osman Nuri Hadžić i Ivan Miličević), koji su zajedno napisali prvi bosanskohercegovački roman *Bez nade* 1895. godine i druga djela, a Mulabdić i sam ističe izravan utjecaj hrvatskih romantičara i realista na njegov književni izraz.⁹

Mada su se i prije Mulabdićevog romana *Zeleno busenje* (1898) i njegove zbirke novela *Na obali Bosne* (1900), kroz proces tanzimatskih reformi, modernizaciju vojnog, obrazovnog i infrastrukturnog sistema Bosanskog vilajeta kao dijela Osmanskog carstva, pojavljivali mnogi *pretpreporodni* procesi, moderna štamparija, listovi *Bosna* (1866) i *Sarajevski cvjetnik* (1868), novinski tekstovi, pjesme, prijevodi i knjige, neosporno je da je upravo evropskom formom romana i pripovijetke kao dominantnim književnim vrstama, koje recipijentima pružaju cjelovitiju društvenu i kulturološku sliku, te narodnim bosanskim jezikom Mulabdić uspio snažnije izraziti jasan bosanskohercegovački i bošnjački književni odgovor.

7 Mulabdić, *Na obali Bosne*, str. 21.

8 Edhem Mulabdić, „Vjerska snošljivost“, *Gajret*, 2 (1925), str. 25.

9 Usp. Mulabdić, „Iz autobiografije“, str. 328.

„Austrougarska tema“ i kasnije će na različite načine obilježiti cjelokupnu noviju bošnjačku i bosanskohercegovačku književnost kroz djela Ahmeda Muradbegovića, Hasana Kikića, Skendera Kulenovića i drugih, ali i kao

osnova na kojoj se može iščitavati i dobar dio značajnih aspekata povijesti uopće bosanskohercegovačke, a naročito, pak, bošnjačke književnosti 20. st., i to ne samo u smislu praćenja smjene općih evropskih poetičkih paradigmi i njihovih prilagođavanja u ovim malim slavenskim literaturama već i u smislu prvenstveno kulturalnoteorijski osviještenog razumijevanja njihovih specifičnih razvojnih pojava i procesa.¹⁰

Imajući u vidu sve kasnije književnoumjetničke, književnoteorijske i književno-historijske reinterpretacije i reprezentacije „austrougarske teme“, slika ovog presudnog perioda za Bosnu i Bošnjake u prosvjetiteljsko-realističnim proznim ostvarenjima Edhema Mulabdića, koja na neposredan način, odmah nakon tih burnih događaja, izražavaju autorske poglede i opću društvenu svijest, te njihov prosvjetiteljski angažman – ima veliki značaj.

3. Prosvjetiteljstvo kao životna misija i književna praksa

Još kao učenik ruždije a kasnije i Učiteljske škole u Sarajevu Edhem Mulabdić je shvatio da je obrazovanje jedini način da se prevladaju tranzicioni strahovi, društvene devijacije te postigne kakav-takav napredak. Odmah nakon što je Austro-Ugarska okupirala Bosnu, usvojio je latinično pismo. Maglajski učitelji Hugo Jasenko i Miloš Linte upoznali su ga s osnovama tadašnjeg evropskog sistema obrazovanja i motivirali ga da nastavi školovanje u Sarajevu, gdje mu je stipendiju davao poznati kulturni radnik Kosta Hörmann.¹¹

Svoju mladalačku radoznalost i prirodnu potrebu za znanjem Mulabdić je opisivao kako u svojim romanima *Zeleno busenje* i *Nova vremena*, tako i u pripovijetkama objavljenim u zbirci *Na obali Bosne* i mnogim časopisima. Likovi Alije i Mustafe u romanu *Zeleno busenje*, nasuprot brojnim protivnicima „njihove“ škole, glavni su protagonisti autorove prosvjetiteljske ideje. Iako su ranije pohađali ruždiju, u kojoj su naučili „tursko“ pismo (arebicu), usvajanje „švapske jazije“ (latinice) za njih je bio pravi izazov i ushićenje.

10 Sanjin Kodrić, *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2018), str. 69.

11 Kosta Hörmann će kasnije sakupiti prvu zbirku bošnjačkih epskih pjesama pod naslovom *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (1889), a koju će o svom trošku štampati Zemaljska vlada.

Listali knjigu, zavirivali u svaki red, u svaku riječ, htjeli nekako na silu da prodru u sadržaj njen, da časovito riješe tajnu koja se krila u mrtvim slovima. Vojnik otvori knjigu i poče im kazivat slova, a oni pod svakim napisali turski. I oni oba odnijeli knjigu Alijinoj kući gdje su mogli biti sigurni da ih niko ne pometa. Išli putem, ta poskakivali od nekog ushićenja, a trnuli i zazirali od svakog kao da će im ko otet ovu radost, ko da će ih ko preteći u tom. Ta naučit njihovo pismo, moći se onda svakom pohvalit, to njihja zanjelo.¹²

Autor prizorima u kojima likovi ovog romana marljivo uče i istražuju te njihovim sudbinama pokušava motivirati veliki broj onih uplašeni i neodlučni bosanskih muslimana da se upute nepreglednim prostranstvima znanja, koja doprinose ličnom zadovoljstvu i kolektivnom napretku u svim vremenima.

Uz veliku želju i upornost Mulabdić će uspješno okončati školovanje u Učiteljskoj školi u Sarajevu kao jedan od najboljih učenika, što pokazuje i činjenica da se na promociji svršenika ove škole 30. 6. 1890. godine upravo on obratio u ime svih ostalih kolega govorom koji će kasnije biti objavljen kao članak „Učitelj u narodu“ u knjizi *Književni pupoljci učiteljskih pripravnika* 1912. godine, a koji, kako i sam urednik Josip Milaković ističe, „najbolje svjedoči, kolikom ljubavlju i kakom ozbiljnošću pristupa naš Edhem knjizi i peru“.¹³ Nakon završetka školovanja u Sarajevu, radio je kao učitelj u Brčkom te kao nastavnik u Učiteljskoj školi u Sarajevu (Darul-mualimin) do 1899. godine. O svojim prvim učiteljskim danima s posebnim emocijama piše i u autobiografiji.

Kad dobih mjesto i 7. novembra 1890. godine prvi put uđoh u svoj razred (III. i IV. razred osnovne škole) u Brčkom, ja se osjetih neizmerno sretan. Ono djece skupljene u desetak klupa, što me radoznalo dočekaše upiljenih očiju u me, bijaše moj svijet, moj novi svijet, bijaše moj brod, na kome ja, kapetan, zaplovi oceanom.¹⁴

Svakako da će njegovo profesionalno učiteljsko usmjerenje presudno utjecati i na njegov književni rad. Mulabdić nikada nije odvajao svoj prosvjetiteljski društveni angažman od književnih tekstova niti je književnost općenito poimao kao autonomnu djelatnost koja je svrha samoj sebi i koja nema nikakve veze s autorom i kontekstom u kojem nastaje, kako to određuju formalističko-strukturalističke teorije. Naprotiv, osim što je odraz/slika stvarnosti, književnost, prema Mulabdiću, može i oblikovati svijest ljudi, a samim tim na određeni način kreirati šira kolektivna i društvena kretanja.

12 Edhem Mulabdić, *Zelena busenje* (Sarajevo: Svjetlost, 2009), str. 179.

13 Edhem Mulabdić, „Učitelj u narodu“, *Književni pupoljci 1887-1912*, urednik Josip Milaković (Sarajevo: Tiskara Vogler i drugovi, 1912), str. 187-192.

14 Mulabdić, „Iz autobiografije“, str. 328.

Zbog toga se čini da su grijehili i grijеше svi oni tumači koji mu prigovaraju pretjeranu didaktičnost, „pedagogovanje“ (Milan Marjanović) i prosvjetiteljski žar u njegovoj književnosti, kao da se radi o nečem stihijskom, nesvjesnom, ili o literarnoj nezrelosti, knjiškosti, nedoučenosti, ili netaleantiranosti. A radi se isključivo o tome da je Mulabdić svjesno, ne smećući nikad s uma to kao svoju primarnu dužnost, nastojao što više, što upadnije i očiglednije u svoje literarno štivo uklopiti prosvjetiteljske, humanističko odgojne i preporoditeljske nazore, smatrajući ih posebno i neizostavno bitnim kad je u pitanju kulturni opstanak Bošnjaka.¹⁵

Cjelokupno svoje književno djelo stavio je u službu svoga naroda, koji je bio suočen s dramatičnim vremenima kad se carstva smjenjuju i kad je bila potrebna svaka zrela misao i zraka nade. Nije to bila nikakva idealizacija ili pokušaj oživljavanja vremena stare slave, nego realno i poučno štivo koje na osnovu vlastitog autorskog iskustva nastoji kritizirati „egocentrični fanatizam“ i „tvrdoglavi tradicionalizam“ kod bosanskih muslimana,¹⁶ ali i dovesti u pitanje i neke prevaziđene i štetne običaje, posebno kada su u pitanju patrijarhalni odnosi u bošnjačkoj porodici.

Pri tome, naravno, pitanje prosvjetiteljstva i evidentne utilitarnosti Mulabdićevog djela nije izvorno niti samo evropska vrijednost, kako to uglavnom navode književni kritičari, jer su prosvjetiteljske ideje u bošnjačkoj književnosti bile prisutne od same islamizacije bošnjačkog naroda na temelju Kur'ana, čije su prve objavljene riječi i vrijednosti upravo bile čitanje, učenje i pisanje. Ne zaboravimo da i sam Mulabdić potječe iz ulemanske porodice, da je njegovo osnovno obrazovanje primarno islamsko te da je njegovo poimanje odgoja i obrazovanja dominantno prožeto islamskim etičkim vrijednostima. Mulabdić, dakle, stalnim insistiranjem na obrazovanju novih generacija rekontekstualizira i reformira samo poimanje vjere islama, kao kulturne i tradicijske vrijednosti Bošnjaka, prilagođava je novom vremenu i društvenim okolnostima, a što je, kako ističu neki teolozi, orijentalni filolozi i drugi naučnici koji se bave pitanjima odnosa islama i učenja, obaveza muslimanske intelektualne elite svakog doba.

Stagnacija, nazadovanje i konzervativnost koji se s vremena na vrijeme pojavljuju kod muslimana, pa i Bošnjaka za vrijeme osmanske ili austorugarske uprave, nemaju veze s islamom, naprotiv takve devijacije protive se njegovoj suštini. Pristajući na novi društveni poredak, školstvo i austorugarsku vlast, Mulabdić samo odbacuje takve retrogradne ideje među Bošnjacima muslimanima, koje su nerealne i autodestruktivne, koje smatraju da „dati žensku pismo, isto je kao ludu nož u šake“,¹⁷ a spašava onaj žar suštine islamske tradicije koji će kroz preporod i dijalog s drugim tradicijama osvjetliti puteve novijoj bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti sve do danas.

15 Safet Sarić, *Mulabdić – monografija* (Mostar: Fakultet humanističkih nauka Mostar, 2002), str. 178.

16 Usp. Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporda* (Sarajevo: El-Kalem, 1990), str. 462.

17 Mulabdić, *Na obali Bosne*, str. 61.

4. Kritika „tvrdoglavog tradicionalizma“

Zbog burne i vrlo često tragične povijesne sudbine Bosne i Hercegovine, svaka nova društvena promjena kod stanovnika ove zemlje teško se i s oprezom prihvaća i na nju se uvijek gleda kao na neku dodatnu nametnutu odluku kolonizatora ili svjetskih centara moći, koja se, po pravilu, negativno reflektira. Kada govorimo o evropeizaciji Bosne i Bošnjaka u drugoj polovini 19. stoljeća, treba istaći da su i posljednje osmanske reforme (tanzimatske) prouzrokovale pobune i doživjele snažan otpor bosanskog stanovništva pa je Porta vrlo često pribjegavala sredstvima prisile i promjenama namjesnika. Takve stalne represivne mjere kolonizatora utjecale su da se bosanskohercegovačko stanovništvo, posebno nakon dolaska Austro-Ugarske, 1878. godine, povlači iz javnih društvenih tokova te da iz porodičnih krugova s gorčinom posmatra nove odnose i kulturne promjene.

Dodatni razlozi za neprihvatanje austrougarske vlasti ogledaju se i u činjenici da je to kršćanska evropska imperija, pa su konzervativni muslimanski vjerski krugovi i tradicionalisti među plemstvom i stanovništvom svaku saradnju s novom upravom i prihvatanje njihove kulture smatrali izdajom vjere i vjerskih principa. Takvim pasivnim odnosom prema svakodnevnom životu i retrogradnim načinom razumijevanja islama nastojali su očuvati porodične i kolektivne vrijednosti, bez bilo kakvog valjanog argumenta za takvo svoje ponašanje. Smatrali su da im je vjerski nauk, aginsko ili begovsko naslijeđe dovoljno za sasvim lagodan život, čime su onemogućavali progres zajednice i mladih generacija.

Ali odmah nam je ovdje primjetiti, da nažalost imade dio našega naroda, iz kojega se najmanje djece šalje u škole. Taj dio našega naroda od starine je najviđeniji i najimućniji u našoj domovini, taj je dio i otprije imao odlučni upliv na odnošaje ove zemlje, pa i danas je navideniji i danas se njima lijepo paze oni, koji su pozvani, da upravljaju našom domovinom. Taj dio našega naroda – čini se – da premalo mari za školu i da ne poznaje njezinu vrijednost.¹⁸

Ilustrativan primjer takvog odnosa prema životnoj stvarnosti jeste lik Muharemage iz Mulabdićevog romana *Zeleno busenje* (1898), kao čovjek koji ne podnosi ni Osmanlije ni Švabe, koji strahuje od svake promjene bez obzira kakva ona bila i koji apsolutno nema nikakvo drugo racionalno i smisljeno rješenje. Osim toga, svoj porodični autoritet, utemeljen na patrijarhalnim vrijednostima, koristi kako bi odvratio svoga sina Mustafu od daljeg školovanja i zabranio kćeri Ajiši da se uda za Ahmeta zbog činovničke tradicije njegove porodice, odnosno kako bi je “dao“ za Salihaginog sina Rašida zbog imovinske koristi.

18 Edhem Mulabdić, „Na pragu školske godine“, *Bošnjak*, 3:34 (1893), str. 1.

Ta svagdanja i svakonoćna sijela ne bi bila bez Muharemage. I on je tu sjedio i obično šutio, samo slušao šta se zbori. On se uopće rijetko upuštao u razgovor, al' je bio vazda svojih misli, nepomičan u tvrdokornosti svojoj. On je od oca naslijedio da prezire svaku novotariju pa otkad nastupiše ovi događaji, on samo proklinje Osmanlije što dadoše Bosnu Švabi; i stoga je bio u ovo vrijeme nezadovoljan, ogorčen. I sad da ga pitaš kako bi on želio da se svrše svi ti zapetletaji, on ti pravo ne bi umio kazati.¹⁹

Zbog takvog nerazumnog i samodestruktivnog ponašanja bošnjačkog plemstva prema sadašnjosti i budućnosti, mlađim generacijama i „običnom“ čovjeku, dovoljno nezainteresiranom i neinformiranom za globalna kretanja, uvijek je iznova trebalo objašnjavati novu realnost i okupatora. Književnost je u tom vremenu još uvijek bila snažno oružje u edukativnom, ideološkom i svakom drugom smislu. Svjesni tih činjenica, određeni bošnjački intelektualci, pisci, imami i muftije u ovom tranzicijskom kontekstu realno su i racionalno razumijevali nova vremena i društveno-historijske okolnosti, te su svojim angažmanom i književnim djelima nastojali ukazati na činjenicu da se tradicija ne može očuvati bez rekontekstualizacije i javne prezentacije.

„Gluho doba“ i povlačenje Bošnjaka iz vitalnih društvenih krugova ne samo da je prijetilo njihovom nestanku u kulturnom i identitetskom smislu, posebno imajući u vidu sve agresivnije velikodržavne politike iz Srbije i Hrvatske, nego ih je nepoznavanje i neprihvatanje novih kapitalističkih odnosa i ekonomski urušavalo. Bez obzira na takve probleme i okolnosti koje su tražile hrabre, efikasne i pravovremene reakcije, osnovno pitanje koje je zaokupljalo dominantni dio Bošnjaka bilo je kako provesti slobodno vrijeme. Mulabdić će upravo pripovijetkama *Početnik* i *Na uranku*, motivom beskorisnog druženja „u kahvi“, evocirati i kritikovati te loše navike u kojima su Bošnjaci pokušavali naći smisao i utočište dok su drugi oko njih napredovali u svim segmentima života.

A bijahu i one godine pune neke praznine i neizvjesnosti. Švabo došao i već drugu-treću li godinu radi, hoda, okreće se i nema u što ne udara, kao da se u nas i rodio. Oni u sudu rade i upravljaju, drugi udarili u trgovinu, jedni grade željeznice, sijeku šumu, a čega se ne laćaju, tako se svi drže prema nama, kao da nikog drugog i nema osim njih u ovoj zemlji. Naši stari opet okupljeni uvijek u kahvama, taki razgovor vode, kao da nikog drugog nema oko njih, i sve im je jedno, prevrnuo se sve ovamo, oni se ne miješaju, niti vode brigu ni o čemu. Švabo je došao na kratko vrijeme, pa će opet otići, ovo ovako ne može ostati, bilo je već ukorijenjeno u nas mišljenje i vjerovanje. A kad još kojom zgodom pomeneš stari vakat, ili ako se koju noć guslar oglasi u kojoj kahvi, eto ti prilike,

19 Mulabdić, *Zeleno busenje*, str. 127.

da se posve udaljiš iz današnjih vremena, da ne razbijaš glavu o novim potrebama. A mi, mladež ovamo, u nekoj praznini, neizvjesnosti, teško provodili vrijeme. Neki je do pred dvije godine učio, a neki i svršio ruždiju, i nje nestade zajedno sa starom vladavinom, pa tako i to naše društvo ostade s puno vremena i dokolice, a bez išta određena u životu. Tako mi mijenjali prostorije i dosađivali i drugima i sebi.²⁰

Mulabdić je, dakle, jasno uočavao da su se bošnjački feudalci (begovi i age) ali i ostali slojevi društva, pa čak i mladi koji su imali određeno svjetovno obrazovanje u ruždijama s kraja turske vladavine, utapali u sveopću atmosferu dokolice i pasatizma. Romantičarski su, bježeći od stvarnosti, živjeli u idealiziranoj prošlosti. Njihovo neprihvatanje životne realnosti i nasilno sprečavanje školovanja novih generacija, pogrešno povezivano s vjerskim učenjima, upravo kod mladih rezultirat će moralnim devijacijama kao što je konzumiranje alkohola, kocka i rasipništvo. Ta upornost njihovih očeva da zaštite svoje potomke od evropske prosvjete rezultirala je moralnim sunovratom i porocima, što najbolje pokazuje sudbina likova Rašida i Mustafe u romanu *Zeleno busenje*, iako to njihovi očevi zbog „ponosa“ nisu htjeli priznati optužujući za to opet Švabe. Prikazom takvih devijacija Mulabdić je još jednom ukazao do kakvih loših posljedica može dovesti suzbijanje prosvjete te da se odgoj (*terbija*) može steći samo redovnim školovanjem, na čemu je u ovom romanu kao glas razuma insistirao i Numan-efendija ističući one svijetle primjere među mladima.

Ono što su djeca naučila njihovo pismo, a da niko nije ni znao, to je starješinama opomena; kad ih oni ne napućuju na nauku, djeca onda sama to čine. U naravi je ljudskoj da teži za naukom, govorio Numan-efendija, i to se najbolje vidi kod djece. No koja korist kod onakih roditelja, koji suzbijaju onu želju dječiju za nauku, ta oni se uopće nikako ne brinu za svoju djecu, a kamo li da ih još na nauku napute.²¹

Avdaga i Muhareмага u romanu *Zeleno busenje* zastupaju konzervativne stavove i protiv su svakog oblika usvajanja evropskih tekovina pa i kada su u pitanju latinično pismo i obrazovanje njihove djece. Unatoč želji njegovog sina Mustafe, koji je s Alijom s oduševljenjem učio latinično pismo od austrijskih vojnika, da nastavi školovanje u Sarajevu, Muhareмага mu je to oštro zabranio, a da je mogao „iščupao bi iz djeteta i ono što je naučilo“.²² Avdaga je, s druge strane, pokušao spriječiti Alijin odlazak na školovanje u Sarajevo govoreći njegovom starijem bratu Mehmed-efendiji da će se tako „odmetnuti od dina“.

20 Edhem Mulabdić, „Početnik“, *Narodna uzdanica*, 1 (1933), str. 130.

21 Mulabdić, *Zeleno busenje*, str. 194.

22 Mulabdić, *Zeleno busenje*, str. 193.

Alija kao autobiografski segment romana i Mulabdićev prosvjetiteljski ideal, ipak, ide na školovanje u Sarajevo, „ushićen, što prvi od cijele kasabe odlazi na nauku da izučī“,²³ ali tužan što s njim nije njegov drug Mustafa. U sudbinama ovih dvaju likova raspoznaje se još jednom tvrdokornost i otpor sredine prema njihovom izboru, ali s određenim naznakama i podjela među onima koji su odlučivali o sudbinama mladih i njihovoj budućnosti, te jasna utilitarna funkcija samog romana. Na kraju, autorova tendenciozna didaktičnost pokazuje se u razvoju karaktera i njihovoj promjeni razmišljanja, određenoj dozi kajanja i samopriekora čak i kod onih likova u romanu koji su govorili i djelovali protiv obrazovanja, poput Muharemage, što ipak, kada su se pokazali loši rezultati njihovih odluka, javno nisu htjeli priznati, a što samo pokazuje koliko je duboko u njima bila ukorijenjena odbojnost prema evropskom školstvu i kulturi.

Osim nerazumne zabrane školovanja, Edhem Mulabdić u pripovijetki *Nesretni unuk* prikazuje svu pogubnost patrijarhalnih odluka dviju bošnjačkih begovskih porodica, koje su dovele do tragedije njihove djece. Njihove krajnosti u odnosu prema djeci i porodična nadmetanja za dječiju naklonost često su se, a što je najpogubnije, prelamala i utjecala na psiho-fizički razvoj njihovih unuka. Ovakvim prikazom porodičnih devijacija Mulabdić ukazuje da se odnos prema najmlađim ne treba temeljiti na nekontroliranim emocijama i raspuštenosti, a o čemu će nešto ranije pisati i u tekstu *Nešto o našoj djeci prije mekteba*,²⁴ nego na savremenim sistemskim, racionalnim i kontroliranim metodama odgoja i obrazovanja.

K'o mlad cvijetak na sunčanoj žegi usahnu život mladog bega, ne dočeka Đurđeva, zaklopi oči, nestade ga. Pade žrtvom onih, kojima bijaše najmiliji, oni ga prije reda ukopaše u crnu zemlju, ukopaše ga svojom pretjeranom ljubavi, u kojoj ništa ne požališe od unuka svog. A tko bi mogao i požaliti što od onog anđelka? Da, da, i ne treba žaliti, treba ga ljubiti; ta srce nije od kamena, al više vrijedi način: kako treba ljubiti i njegovati cvijetak, nego li sama ljubav.²⁵

Mulabdić nije odbacivao roditeljske i starateljske emocije prema djeci te njihovu iskrenu namjeru da ih oplemene najboljim osobinama i da im obezbijede sretnu budućnost. Međutim, smatrao je pogrešnim način na koji su to činili jer nije bio utemeljen na pedagoško-psihološkim dostignućima.

O roditeljskom nemaru prema djeci govore i pripovijetke *Rasipnik* i *Bijela medžidija*. Prepuštenost djece ulici i kafani, gdje su se bez bilo kakve kontrole družili sa starijim ljudima, slušali njihove razgovore i usvajali neprimjere-

23 Mulabdić, *Zeleno busenje*, str. 197.

24 Ašik Garib (Edhem Mulabdić), „Nešto o našoj djeci prije mekteba“, *Bošnjak*, 1 i 2 (1891), str. 1, 2 i 14.

25 Mulabdić, *Na obali Bosne*, str. 39.

na ponašanja i riječi, uz konzumaciju duhana i alkohola, te učesće u igrama s društvom na „šarenim klupama“ – samo su neki od razloga njihove dalje odgojne zapuštenosti, siromaštva i života na margini društva. Liku Omera, koji će na kraju priče *Bijela medžidija* postati hamal, Mulabdić će didaktički suprotstaviti njegove uspješne drugove koji završavaju škole, dok će mladog agu Hamdiju, sina čuvenog Hadži Osmanage, u priči *Rasipnik* spasiti kritike i savjeti predstojnika, koje je uputio njegovoj majci i staratelju, što će doprinijeti da Hamdija na kraju postane ugledan građanin i načelnik svog mjesta.

Hamdija je živio vrlo zadovoljno. Majku je svoju pazio, oženio se i babo se nazvao. Kasnije je bio u svom mjestu toliko uvažen, da je postao i načelnik, a bio je to onaj, što no jedanput pohvata svu besposlenu dječurliju po sokaku, pa je razredi po nauci i zanatima, a na užas građana kaznio očeve, kad bi kom dijete bez valjana uzroka izostalo od škole. Tada su ga kleli, a kasnije blagosivljali.²⁶

U presudnom vremenu kakvo je sigurno bila promjena kolonizatora Bosne nemaran odnos određenih grupa prema sebi imat će dalekosežne posljedice za njihov ekonomski, kulturni i politički status, a čemu su svakako doprinosili konformizam i „egocentrični fanatizam“ kao beznačajni modeli ponašanja u novim građanskim i kapitalističkim društvenim odnosima. Vjerska i politička elita živjela je od danas do sutra, nije dovoljno uradila za šire narodne mase, za socijalni i kulturni napredak bošnjačkog naroda, za buduće generacije, za sprečavanje „hidžre“ (iseljavanja u Tursku) odmah poslije okupacije, a što će Mulabdić nešto kasnije još jednom potvrditi i u pripovijetki *Naši stari*.

Naše vodstvo grupirano u prvim vremenima iza okupacije i zbog velikih događaja onog vremena i promjena prilika ne pokazivaše onda znakova osjećaja za narod u višem smislu. Čak ono se ne zauze dosta izrazito i otvoreno ni u pitanju hidžreta, koji se onda bijaše razmahao i koji osjetljivo pogodi našu zajednicu.²⁷

Zajedno s drugim ličnostima tog doba, poput muftije Muhameda Teufika Azabagića i hafiza Muhamed-ef. Hadžijahića, Edhem Mulabdić je bio protiv iseljavanja u Tursku jer je to bila posljedica beznađa, šutnje i neprosvijećenosti, a ne prijeko potrebe. Pokušao je probuditi optimizam, osjećaj za domovinu i tradiciju, “i poput nekadašnjih svetačkih vođa vraćao svoj narod njegovoj obećanoj zemlji”.²⁸

26 Mulabdić, *Na obali Bosne*, str. 93.

27 Edhem Mulabdić, „Naši stari“, *Narodna uzdanica*, 1:2 (1927/28), str. 4.

28 Salih Ljubunčić, „Edhemu Mulabdiću, čovjeku i kulturnom radniku, prilikom njegove četrdeset-godišnjice književnog i prosvjetnog rada“, *Behar*, 4:14 i 15 (1930), str. 210.

Tradicionalne islamske, porodične i narodne bošnjačke vrijednosti nastojao je prilagoditi novom vremenu, društvenom i ekonomskom kontekstu ne robujući bilo kakvom poetičkom niti književnom pomodarstvu.

U pripovijetki simboličnog naslova *Lijepo je i sebe poslušati* prikazana je unutarinja drama djeda staratelja Hadži Sulejmanage prilikom izbora budućnosti za svog unuka, čiji je otac poginuo u boju a majka se preudala. Hadži Sulejmanaga je bio „rijetka starina u čaršiji“, a „njegov direk bijaše neko mjerilo za sve sate, po njemu se sve ravnalo“. ²⁹ Dugo je razmišljao o budućnosti svoga unuka Hašima, posmatrao novu kulturu življenja, slušao različita mišljenja u čaršiji, i učitelja „u slamnatom šeširu“ koji je ga je podsticao da upiše unuka na dalje školovanje i strahove i upozorenja lokalnog imama (efendije, mualima) da ne daje dijete u „njihovu“ školu, ali i načelnika koji smatra da se *terbija* (lijep odgoj) može steći samo redovnim obrazovanjem.

I Hadži Sulejmanaga je bio nekako pritisnut, baš usprkos onoj svojoj mehkoći, da o ovom razmišlja. Unuk, pokvarenost, nauka, imam, načelnik, kadija, to mu se sve nekako miješalo po glavi; i na koncu on odluči, da ovaj put baš sebe poslušao. ³⁰

Mudri Hadži Sulejmanaga je nakon dužeg razmišljanja shvatio povijesnu neminovnost u kojoj se nalazi njegov narod i činjenicu da će odbijanjem obrazovanja ustvari samo ubrzati propast ne samo svoje vjere i tradicije, na koju su se pogrešno pozivali protivnici školovanja, nego i svih drugih kulturalnih i identitetskih vrijednosti. Zbog toga on, svjestan da je takav postupak imperativ islama i koristan njegovom unuku i zajednici, odlučuje da pošalje svog Hašima na školovanje u Sarajevo.

Hašim je svake godine dolazio na dopust kući, a bio svaki put veći, ljepši vedriji (...). Momak čak preko oca svog kao da je naslijedio onu mirnoću njegovu, pa govorio o svačem tako pametno i razborito, da ga je bila milina slušati. (...) A kad bi ga ovakog djed pun ganuća posmatrao, pa se još i sjetio njegove mladosti, kako se dlakom razminulo, da je Hašim sad taki, onda bi sam u sebi pomislio: lijepo li je gdjekad i sebe poslušati. ³¹

Ovakva hrabra odluka Hadži Selimage pokazuje da su kolonijalna svijest i veliki utjecaj stereotipa i priča “u kahvi” i čaršiji, između ostalog, bili razlozi zbog kojih starije generacije Bošnjaka u tom periodu nisu imale sluha za želje i afinitete svojih potomaka.

29 Mulabdić, *Na obali Bosne*, str. 40.

30 Mulabdić, *Na obali Bosne*, str. 46.

31 Mulabdić, *Na obali Bosne*, str. 47.

I pored promocije evropskog školstva kao preduslova narodnog preporoda, koja je u Mulabdićevim prozama uslovljena dolaskom austrougarske vlasti u Bosnu i Hercegovinu i stvarnošću koju njegovo djelo odražava, njegovo poimanje znanja i školovanja jeste općecivilizacijsko i univerzalno. Nije zastupao samo evropski ili samo orijentalno-islamski model obrazovanja, niti neku struku ili naučnu oblast kao posebno važnu. Nukleus njegovih proza sadržan je, između ostalog, i u poenti da svaka škola ili nauka doprinosi napretku i odgoju čovjeka i zajednice, bez obzira u kojem dijelu svijeta se usvajala i učila.

U dužoj pripovijetki „Nauka i zgoda“, koju je objavljivao u listu *Bošnjak* 1893. godine u nastavcima kroz deset brojeva (od 34. do 44), a koje je i sam uređivao, još jednom će kroz generacijski i svjetonazorski sukob oca i sina oblikovati narativ u kojem je književnoestetska funkcija podređena prosvjetiteljskoj. U ovoj pripovijetki se od početka do kraja provlači autorova svjesna edukativna i poučna nit, u kojoj će čak, za razliku od nekih drugih priča, mladi Smailbeg svojom upornošću i umijećem uspjeti savladati sve prepreke i očeve zabrane, te će nakon završetka travničke medrese nastaviti školovanje na vojnoj akademiji u Carigradu. Tome će svakako doprinijeti i savjeti lokalnog kajmekana njegovom ocu, imućnom i darežljivom Hasanbegu, da njegov sin odlaskom “ne će izgubiti svog imena, ostaće beg kao što i jest; a osim toga biće valjan, učevan i carski čoek”.³² Nakon tri godine školovanja u „askerskom mektebu“, motiviran i stalnim očevim emotivnim pismima, dolazi na odmor u Bosnu, gdje ga svi dočekuju sa znatiželjom i gledaju s divljenjem kako govori “tako lijepo, tako dostojanstveno, da je bila milina slušati”.³³ Odgoj i obrazovanje koje je Smailbeg stekao u Istanbulu i način na koji je to predstavljao promijenit će stavove i poglede na život i svijet čak i protivnika “kalema“. Time je Mulabdić nejasnoj viziji konzervativaca, osim slika bošnjačkog samouništenja, suprotstavio i narative o uspjehu novih generacija kroz obrazovanje.

5. Novi agrarni i ekonomski odnosi

Razvoj modernog građanskog društva zahtijeva i materijalnu osnovu, koja se u Bosni i Hercegovini s dolaskom kapitalističkog ekonomskog sistema tek uspostavljala. Novi nastupajući privredni poredak zasnivao se, prije svega, na austrougarskom kolonijalnom iskorištavanju bosanskohercegovačkih prirodnih resursa (drvo, uglj, željezo). Feudalni sloj muslimana još uvijek nije bio svjestan da se agrarni odnosi mijenjaju i da se uspostavlja novi privredni sistem. Nasljedstvo, povlašten status i posjedi sa starim načinom obrade zemlje i odnosa prema kmetovima nisu više bili

32 Edhem Mulabdić, „Nauka i zgoda“, *Bošnjak*, 3:36 (1893), str. 1.

33 Mulabdić, „Nauka i zgoda“, str. 1.

glavni temelji i preduslovi za vodeću društvenu klasu, nego aktivno učešće u privrednom, političkom, obrazovnom, kulturnom i svakom drugom segmentu života.

Crtica iz života *Aga* prikazuje učitelja koji do kasnih noćnih sati poučava mladiće Hašima i Iliju, koji su veoma zainteresirani za školovanje i brzo usvajaju nova znanja. Međutim, kada dođe vrijeme da nastave školovanje u nekoj od redovnih škola za austrijske činovnike, Hašimov otac Idrizaga odlučuje da oženi sina iz imućne porodice jer smatra da on nikad neće postati kajmekan, a što je jedan od najčešćih motiva u Mulabdićevim prozama kojim se iskazuje nepovjerenje starog muslimanskog plemstva prema novoj vlasti. Ovakva slika starijih generacija još jednom pokazuje da su oni i dalje vjerovali u feudalni osmanski način privređivanja, pa su takve poglede prenosili i na mlade generacije prilikom njihovog životnog izbora. Mulabdić, svakako, smatra da "bez škole, bez naobrazbe čovjek nije nikuda pristao pa da ima dukata na oke",³⁴ odnosno da će se takvo „totalno neshvatanje vremena u vezi sa školovanjem, ispunjeno konzervativnim pouzdanjem u imanje i naslijeđene oblike življenja“,³⁵ negativno odraziti na ukupnu poziciju cjelokupnog bošnjačkog naroda kako u tom periodu, tako i kasnije.

Neki muslimanski zemljoposjednici, poput Tahirage iz istoimene Mulabdićeve pripovijetke, čak su, umjesto da svoje bogatstvo prilagode novim pravilima privređivanja, prodavali svoje naslijeđene posjede kmetovima i drugim seljacima te odlazili u čaršiju tražeći neku zamišljenu sreću u dugim pričama i druženjima „u kahvi“. Zbog toga je tematizacijom propadanja aginsko-begovskog sloja, agrarne reforme i afirmiranjem novih poljoprivrednih i trgovinskih metoda u svojim djelima Mulabdić pokušao osvijestiti šire narodne mase. Jasno je uočavao da nova zanimanja (trgovina, činovnici, vojska, učitelji), metode rada i moderna mehanizacija kreiraju nove ekonomske vrijednosti i društvene statuse.

U priči *Na sijelu* mudri Alijaga, nekadašnji turski vojnik, pripovijedat će sagovornicima o svome dogodišnjem iskustvu u ratovima, a posebno o turskom juzbaši Edhem-paši, koji im je u jednom boju spasio živote jer je znao izračunati udaljenost između njih i neprijatelja. Njegovo znanje i naredba da se uzaludno ne troši municija i ne puca u takvim okolnostima bili su mnogo važniji od njihove naivne hrabrosti i odlučnosti.

Nauka je iznašla nove puške, novi boj; pa da se možeš obraniti od dušmana, reda ti je imati onake puške, znati onake planove, ko što su i u njega; reda ti je prihvatiti za nauku, a to se sve radi, da se boj svrši sa manje krvi, da je i vuk sit i ovce na broju. I Edhem-paša i svi drugi potrošili su svoju mladost učeći onaj zanat, a mi (...) mi ne možemo o njima ni govoriti (...).³⁶

34 Edhem Mulabdić, „Ko će biti tome kriv?“, *Bošnjak*, 3:38 (1893), str.1.

35 Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporda*, str. 466.

36 Mulabdić, *Na obali Bosne*, str. 132.

Prihvatanje novih oruđa za rad, posebno u poljoprivredi tema je crtice „Novo vrijeme“. Novi plug za oranje koji je muhtar donio da im olakša rad na zemlji izazvao je podsmijeh i odbijanje seljaka i zemljoposjednika. „Pravi aga“ Omer-bajraktar, „najnajgodniji seljanin u svojoj okolici“, koji je „okorio u onoj starini“,³⁷ kako taj paradoks uočava sam Mulabdić, prihvatio je od muhtara cigare umjesto tradicionalnog duhana i čibuka po kome su ga prepoznavali, a novi plug nikada nije „ni zabrazdio“. Omer-bajraktarovi sinovi, međutim, nakon očeve smrti „dozvaše nekog majstora iz susjedne im naseobine, ostruga ga i opravi i oni tog proljeća pustiše prvu brazdu uza svoje polje, da je milina bila pogledati“.³⁸

U tom kontekstu roman *Nova vremena* Edhema Mulabdića izrazito je na strani evropeizacije, sa jasno naznačenom prosvjetiteljskom idejom. Idealizirani lik Huseinbeg iznosi autorovo gledište o prilagođavanju i modernizaciji u poljoprivrednoj djelatnosti tako što, uprkos običajima i otporu većine, prihvata za savjetnika „Švabu subašu“, koji će na temelju novih dostignuća upravljati i unaprijediti njegovo imanje. Tu hrabru odluku donio je na osnovu razmišljanja o budućnosti svog sina Hašim-bega i hodžinih savjeta da se djeca poučavaju vremenu u kojem će ona živjeti, a ne u kojem žive njihovi roditelji.

Osim novih metoda i oruđa za obradu zemlje, Mulabdić je kasnije u pripovijetki *Dosjetljivost jednog našeg trgovca* ukazivao i na važnost poznavanja savremenih kretanja u trgovini, a prije svega odnosa između trgovca/poslodavca i radnika, koji proizlaze iz zakonskih propisa o radu i radnom odnosu. Trgovac je u ovoj priči otpustio svog radnika, bez otkaznog roka od četrnaest dana, zato što ga je potkradao. Međutim, ubrzo je, po žalbi radnika, taj slučaj bio predmet sudskog odlučivanja i trgovac je svoje moralno pravo morao pravno dokazati, a što je, naravno, zahtijevalo poznavanje zakona nove austrougarske uprave.

Nova vremena donesoše neke nove običaje i nove potrebe. Današnji trgovac mora da zna mnoge stvari, što njegovu ocu nije trebalo da zna. Treba da zna ocijeniti i robu i vrijeme i prilike, u kojima se i nabavlja roba a i prodaje. A treba još da se razumije i u pravo i u financije, da zna mnoge zakone o porezu, o taksama i sve propise policijskih vlasti o otvaranju i zatvaranju radnja, pa i odnošajima posluge i pomoćnika.³⁹

Sudija u priči odlučuje da u okviru sudske nagodbe ponudi trgovcu da vrati radnika na još četrnaest dana rada ili da mu isplati novčanu naknadu za taj period. Iako su svi očekivali da će trgovac okončati ovaj spor isplatom naknade, on pronicljivo odlučuje

37 Edhem Mulabdić, „Novo vrijeme“, *Behar*, 3:20 (1903/04), str. 308.

38 Mulabdić, „Novo vrijeme“, str. 309.

39 Edhem Mulabdić, *Nova vremena - slika iz novijeg života u Bosni* (Mostar: Muslimanska biblioteka, 1914), str. 150.

da vrati radnika na još četrnaest dana. Međutim, umjesto uobičajenih poslova, rekao mu je da sjedi u radionici i da ništa ne radi, a on ga je pažljivo nadgledao i pratio. Pošto se nije imao više na šta žaliti, radnik je prvi dan napustio posao jer nije želio takav tretman na poslu, što je trgovac dočekao s olakšanjem. Ovakvim postupkom trgovac je usvojio i ispoštovao nove propise o radu i poslovanju, a što je i cilj kako ove Mulabdićeve pripovijetke, tako i drugih njegovih djela.

6. Zaključak

Prosvjetiteljska uloga književnosti značajna je i ona se ne treba zanemarivati, bez obzira na različite teorije koje takvim djelima osporavaju estetske vrijednosti (formalizam, američka nova kritika, strukturalizam). Posebno je važno istaći ulogu bošnjačkih književnika i njihovih djela u očuvanju kulturnog pamćenja i promociji prosvjetiteljskih ideja u vremenu kada se Bosna i Hercegovina suočavala s promjenom kolonijalne uprave 1878. godine, jer su upravo oni predvodili bošnjački kulturni, književni i politički preporod. Među njima svakako značajno mjesto pripada Edhemu Mulabdiću, koji je svojim djelima uspješno spojio naše tradicionalne vrijednosti s novim evropskim književnim tokovima, bosanskim jezikom i latiničnim pismom.

Mulabdić je afirmirao svaki oblik prosvjetiteljstva podstičući na obrazovanje za vrijeme u kojem žive nove generacije Bošnjaka muslimana kako bi se osposobile za rad u državnoj službi, obrazovnim, pravosudnim i drugim ustanovama. Nasuprot snažnim anahronim i konzervativnim stavovima i glasovima koji su bili protiv „kaurске“ vlasti i školstva, on je poput evropskih prosvjetiteljskih mislilaca i književnika promovirao „kult obrazovanja“, te nastojao racionalno i kritički, u skladu s ličnim uvjerenjima i shvatanjima, donositi zaključke o životu čovjeka, prirodi i svijetu koji ga okružuje.

Njegova proza odražava svu traumu raspada tradicionalnih društvenih i porodičnih normi, sukob starih i mladih generacija u odnosu prema stvarnosti te određene negativne pojave koje su rezultat slijepog slijedenja prošlosti. Mulabdić je kritički i objektivno posmatrao društvena kretanja, poučavao i nudio jasna rješenja. Ukazivao je da prihvatanje evropskih vrijednosti, školstva, interkulturalnosti nije protivno islamu i tradiciji, nego jedan od uslova napretka i preporoda bošnjačkog naroda u tom vremenu.

Prosvjetiteljski angažman njegovog književnog djela obuhvata najvažnije društvene tokove pa i privredni razvoj. U svojim romanima i pripovijetkama isticao je nužnost prihvatanja modernih načina obrade zemlje te usvajanja novih ekonomskih odnosa i pravila. Na sve načine želio je ukazati da bošnjačka pasivnost prema novoj austrougarskoj vlasti i društvenom životu može imati veoma štetne posljedice na njihovo moralno, materijalno i svako drugo stanje.

Literatura

- Braun, Maximilian, *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2009)
- Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka* (Sarajevo: Preporod, 1998)
- Kodrić, Sanjin, *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2018)
- Ljubunčić, Salih, „Edhemu Mulabdiću, čovjeku i kulturnom radniku, prilikom njegove četrdeset-godišnjice književnog i prosvjetnog rada“, *Behar*, 4:14,15 (1930), str. 209–212.
- Mulabdić, Edhem, „Učitelj u narodu“, *Književni pupoljci 1887–1912*, Josip Milaković (ur.) (Sarajevo: Tiskara Vogler i drugovi, 1912), str. 187–192.
- Mulabdić, Edhem (Ašik Garib), „Nešto o našoj djeci prije mekteba“, *Bošnjak*, 1, 2 (1891), str. 1, 2 i 14.
- Mulabdić, Edhem, „Na pragu školske godine“, *Bošnjak*, 3:34 (1893), str. 1.
- Mulabdić, Edhem, „Ko će biti tome kriv?, *Bošnjak*, 3:38 (1893), str. 1.
- Mulabdić, Edhem, „Nauka i zgoda“, *Bošnjak*, 3:39 (1893), str. 1.
- Mulabdić, Edhem, *Zeleno busenje* (Sarajevo: Svjetlost, 2009)
- Mulabdić, Edhem, *Na obali Bosne* (Mostar: Islamski centar Mostar, 1998)
- Mulabdić, Edhem, „Novo vrijeme“, *Behar*, 3: 20 (1903/04), str. 308.
- Mulabdić, Edhem, *Nova vremena* (Mostar: Muslimanska biblioteka, 1914)
- Mulabdić, Edhem, „Vjerska snošljivost“, *Gajret*, 2 (1925), str. 25.
- Mulabdić, Edhem, „Naši stari“, *Narodna uzdanica*, 1:2 (1927/28), str. 4.
- Mulabdić, Edhem, „Iz autobiografije (povodom proslave četrdeset-godišnjice moga kulturnog rada)“, *Novi behar*, 4: 21, 22, 23 (1930/31), str. 305–307; 327–328.
- Mulabdić, Edhem, „Početnik“, *Narodna uzdanica*, 1 (1933), str. 130.
- Mulabdić, Edhem, „Jedna šezdesetogodišnjica“, *Narodna uzdanica*, 6 (1938), str. 179–188.
- Mulabdić, Edhem, „Dosjetljivost jednog našeg trgovca“, *Narodna uzdanica*, 9 (1941), str. 150–152.

Rizvić, Muhsin, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporda* (Sarajevo: El-Kalem, 1990)

Sarić, Safet, *Mulabdić – monografija* (Mostar: Fakultet humanističkih nauka Mostar, 2002)

Literature as Enlightenment in Edhem Mulabdić's Works

Abstract

This paper analyses Edhem Mulabdić's novels *Zeleno busenje* (1898) and *Nova vremena* (1914), and his collection of short stories, *Na obali Bosne* (1900). These texts played a pivotal role in economic, educational and social progress and interculturality among Bosnians. Mulabdić's literary works strive to bring together "heart and mind" – East and West – and to affirm intercultural understanding through collaboration with other South Slavic peoples. Mulabdić promoted the Bosnian language, universal ethical values, the idea of emancipation through education, and the re-contextualisation of Islamic teachings, and his ideas strongly influenced the wider community.

Key words: Edhem Mulabdić, education, enlightenment, Europeanisation, interculturality, revival, tradition